

MAJA BRATANIĆ

DVOJEZIČNI RJEČNIK KAO IZVOR INFORMACIJA
O STRANOJ KULTURI

Svatko tko se na bilo koji način služi ili bavi stranim jezikom suočiti će se s problemima kontrastivnog karaktera, koji se, pojednostavljeno rečeno, manifestiraju kao nepoklapanje ili nemogućnost izravnog poklapanja elemenata dvaju jezičnih sustava na bilo kojoj razini. U dvojezičnoj se leksikografiji ova pojava očituje praktički na svim jezičnim planovima, no najizraženija je na leksičkom, odnosno semantičkom.

Prema već standardnoj Zgustinoj definiciji, svrha je dvojezičnog rječnika da »koordinira leksičke jedinice jednog jezika s leksičkim jedinicama drugog jezika koje su im po leksičkom značenju ekvivalentne«.¹ Uspostavljanje leksičke ekvivalencije ključan je problem dvojezične leksikografije i, prema našem mišljenju, nadilazi okvire lingvistike. U korelaciju se ovdje, naime, ne dovode samo jezične jedinice, već i njihov sadržaj sa svim kulturno-civilizacijskim implikacijama. Dvojezični rječnik, drugim riječima, treba da u suodnos postavi cjelokupni vokabular dvaju jezika (ili njihov reprezentativni izbor) i stanovite izvanlingvističke sustave. Zanima nas ovdje, dakle, može li i treba, u ulozi ovakvog interjezičnog posrednika, dvojezični rječnik biti ujedno i tumačem socio-kulturnih razlika dviju jezičnih zajednica.

Pristupimo li teoretski ovom pitanju, odgovor se prividno i sam lako nameće. Veza između jezika i kulture neraskidiva je. Jezik je najvećim dijelom sadržan u kulturi i njome omeđen, možda i do te mjere da se može prihvatiti stav nekih antropologa po kojima je »jezik nekog društva jedan aspekt njegove kulture« te da je odnos jezika prema kulturi »jednak odnosu dijela prema cjelini«.² No, relaciji jezika i kulture posvećene su brojne rasprave i to nije predmet ovoga rada.

Polazimo od pretpostavke da se značenje leksičke jedinice najlakše izučava i interpretira u svjetlu kulture određene jezične zajednice.³ Ova

¹ Ladislav Zgusta, 1971, *Manual of Lexicography*, Mouton, The Hague, str. 294.

² W. H. Goodenough, 1957, »Cultural Anthropology and Linguistics« u P. L. Garvin, ur., *Report on the 7th Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Study*, Washington: Georgetown University Press, str. 167.

³ Usp. R. A. Hudson, 1981, *Sociolinguistics*, Cambridge University Press, Cambridge.

pretpostavka stoji, međutim, u stanovitom raskoraku s dominantnom idejom što ju je iznjedrila lingvistika 20. stoljeća o jeziku kao jedinstvenom i autonomnom sustavu.

U praksi, pak, takva izvanjezična perspektiva leksikografskim djelima najčešće nedostaje. Pored različitih drugih ograničenja koja se uvijek i nužno nameću svakom leksikografskom radu, uzrok je tome i u tradicionalnom postulatu da je osnovna razlika između rječnika i enciklopedija u tome što rječnici govore o riječima, a enciklopedije o stvarima.

Takav se stav izričito razabire npr. u članku Philipa B. Govea, urednika čuvenog trećeg izdanja Websterova rječnika, gdje on objašnjava inovacije u izboru i tretmanu leksikografske građe u ovom rječniku u odnosu na njegovo prethodno, drugo izdanje iz 1934. godine. Osim raznih dodataka uključenih u staro izdanje, iz trećeg izdanja, kaže Gove, izbacit će se mnoge natuknice koje se ocjenjuju kao neleksičke, a pri leksikografskoj obradi mnogih uvrštenih natuknica izbacit će se podaci enciklopedijskog karaktera. Prema mišljenju urednika »jednosveščani rječnik i enciklopedija u kombiniranom obliku pothvat je ne samo nezamisliv već i neodrživ u nedostatku nepostojećih tehnoloških rješenja te eventualnih istraživanja«. ⁴ Tako se iz 3. izdanja izbacuju: vlastita imena, nadimci; naslovi književnih i nazivi umjetničkih djela; imena likova iz književnosti, legendi i narodne predaje; imena likova iz mitologije i Biblije; imena svetaca, gradova, država, pokrajina itd.; nazivi građevina, ulica i gradskih četvrti; nazivi ratova, bitaka, historijskih sporazuma, pravnih akata, sudskih slučajeva, historijskih događaja; društvenih, političkih i vjerskih organizacija i udruženja; imena brodova, zvijezda, kometa i zvjezdanih konstelacija; imena rijeka i morskih struja; čuvene izreke i poslovice itd., te se upola reducira broj crno-bijelih ilustracija. ⁵

Ne može se sporiti o tome da su takve natuknice doista enciklopedijskog karaktera, no s druge je strane vrlo vjerojatno da će mnogi korisnik posegnuti za rječnikom u potrazi za značenjem pojmova kao što su *Liberty Bell*, *Boston Massacre*, *Bay State* ili *Phi Beta Kappa* (da se ne udaljujemo od američkog kulturnog kompleksa). U trećem Websterovu izdanju saznat će, međutim, što je to *Boston cream pie*, ali *Boston Massacre* ostat će mu zagonetnim pojmom ukoliko do njega ne dođe iz nekog udžbenika povijesti ili kakvog drugog priručnika.

Mnogi jednojezični rječnici s engleskog govornog područja vode računa o tome da će takvi podaci biti dragocjeni korisniku (napose ako engleski jezik uči kao strani, pa su mu i mnogi kulturno-civilizacijski pojmovi nepoznati), te ako već takve informacije ne uvrštavaju u svoju osnovnu leksičku građu, rječnik opskrbljuju iscrpnim listama (imena, geografskih pojmova i sl.). ⁶ Treba imati na umu da se rječnici poput Web-

⁴ Philip B. Gove, 1965, »The Nonlexical and the Encyclopedic«, *Names*, Vol. XIII.

⁵ Dosljedno proveden, takav bi stav morao rezultirati potpunim izbacivanjem svih slikovnih materijala jer je ilustracija krajnje neleksičko leksikografsko sredstvo kojim se enciklopedijski opis denotata samo zamjenjuje njegovom slikom.

⁶ U američkoj leksikografiji to su rječnici koji slijede enciklopedijsku tradiciju Whitneyeva *The Century Dictionary and Cyclopaedia*.

sterova prvenstveno obraćaju predstavnicima svoje jezične i kulturne zajednice, koji takva izvanjezična znanja stječu iz mnogih drugih izvora, pa ih nužno i ne očekuju u rječniku.

Dvojezični rječnik se pak, bez obzira na to da li je »domaća strana rječnika« lijeva ili desna, obraća u načelu korisniku kojemu je jedan od tih jezika strani. Potreba za informacijama koje bi Gove nazvao »neleksičkim« time se znatno povećava.

Razgraničavanje leksičkih od neleksičkih odnosno enciklopedijskih informacija u leksikografiji vrlo je složeno pitanje, i u teoretskim radovima nailazimo na prilično oprečne stavove.⁷ Takva je granica, po našem mišljenju, vrlo nejasna, praktički vrlo teško određiva i samo uvjetno održiva, pa inzistiranje na takvoj vrsti metodološke čistoće i dosljednosti u leksikografiji ne mora nužno biti prednost. Ako već govorimo o razlikovanju jezičnog i enciklopedijskog, onda se to prvenstveno mora odnositi na tretman, a ne samo na izbor leksičke materije. Leksikografska su djela izričito primijenjene prirode i najvažnija im je zadaća da vode računa o kategoriji korisnika kojima se prvenstveno obraćaju. A kada razmišljamo o dvojezičnom rječniku kao interkulturnom posredniku, onda striktno razgraničavanje leksičkog i enciklopedijskog nije ni moguće ni poželjno.

Osvrnuvši se na uredničke zahvate u trećem izdanju Websterova rječnika, skrenuli smo pažnju na samo jedan ekstremniji slučaj uključivanja ili isključivanja »enciklopedijske« informacije u rječniku. Jasno je da u praksi izbor leksičkoga materijala podliježe brojnim ograničenjima, te bi, na primjer, u jednom englesko-hrvatskom ili srpskom rječniku bilo veoma teško uključiti reprezentativan broj takvih kulturoloških natuknica, jer bi tada morala biti zastupljena i britanska (engleska, škotska, velška itd.) i američka kultura, da i ne govorimo o Australiji, Novom Zelandu i drugim kulturnim grupama engleskog govornog kompleksa. Dvojezični rječnik takve orijentacije morao bi očito biti na neki način specijaliziran, okrenut, primjerice, samo jednoj od spomenutih kulturnih zajednica ili pak samo ograničenom broju kulturnih koncepata.

Problem o kojem govorimo mnogo je prisutniji i sveobuhvatniji no što bi se moglo zaključiti iz primjera spomenutih enciklopedijskih natuknica.

Na fundamentalnu poteškoću u koordinaciji leksičkih jedinica dvaju jezika najjasnije je ukazao L. Zgusta.⁸ Uzrok joj je tzv. »anizomorfizam« jezika, tj. različita organizacija postojećih konceptualnih odnosa između riječi i odgovarajućih elemenata izvanlingvističkog svijeta. To se najlakše uočava kod riječi vezanih za određeno podneblje i kulturu u najdoslovnijem smislu, kada, na primjer, pojedini predmeti izvanlingvističkog, materijalnog svijeta postoje samo na području gdje se govori određeni jezik, dok na govornom području drugog jezika taj predmet ne postoji, pa ne postoji ni naziv za nj. Leksička ekvivalencija između jezika izvora i jezika cilja ne može se izravno uspostaviti. Pojava nemogućnosti izravne leksičke koordinacije jedinica dvaju jezika nije svojstvena samo

⁷ Usp. R. R. K. Hartmann, 1983, »On Theory and Practice« u R. R. K. Hartmann, ur., *Lexicography: Principles and Practice*, Academic Press, London, str. 7.

⁸ Ibidem, str. 294—297.

jezicima udaljenih kultura, već svakom paru jezika, što se najdrastičnije osjeća pri prevođenju. U kontrastiranju dviju udaljenih kultura ti su problemi svakako izraženiji, no ne radi se, naravno, samo o izvanjezičnim razlikama, već još češće o različitoj jezičnoj organizaciji na planu leksičkoga značenja, drugačijoj distribuciji designativnih funkcija, konotativnih vrijednosti i raspona upotrebe riječi. Čak i onda kada u jeziku cilju postoje ekvivalenti leksičkih jedinica jezika izvora (na razini referencijalnog značenja), oni često nose različite kulturne i asocijativne naboje. Radi se, u osnovi, o dva općenita slučaja, koji se u dvojezičnoj leksikografiji manifestiraju u različitim stupnjevima i za koje će leksikograf morati naći adekvatno rješenje. (Od velike će važnosti ovdje biti namjena i orijentacija rječnika — je li on primarno pedagoški, prevodilački i sl., što je u nekim razvijenijim nacionalnim leksikografijama jasnije razgraničeno — te položaj stranog jezika u dvojezičnom rječniku. Dobar dvojezični rječnik može svome korisniku pomoći da osvijetli neke aspekte kulture koji se odražavaju bilo u jeziku izvoru ili jeziku cilju, no ovdje prvenstveno imamo na umu rječnike sa stranim jezikom na lijevoj strani, dakle u poziciji jezika izvora, tj. rječnike tradicionalno namijenjene razumijevanju pisanog ili govorenog teksta na stranom jeziku.)

Prvi je slučaj kada predmet ili pojam ne postoji u kulturi jezika cilja, pa mu je taj koncept nepoznat. Tada se najčešće pribjegava posuđenici, deskriptivnoj frazi ili se pak poseže za kulturnim supstitutom. Gledano s aspekta teorije prevođenja, kulturni supstituti uvijek predstavljaju stanovito iskrivljavanje značenja, ali »uspostavljaju dinamičnu ekvivalenciju bez koje poruka ne bi bila shvaćena«.⁹

U drugom slučaju radi se o konceptu zajedničkom jeziku izvoru i jeziku cilju, ali s različitim kulturnim konotacijama. Tako je, na primjer, u englesko-vijetnamskom rječniku englesku riječ *God* nemoguće jednoznačno prevesti, pa umješan leksikograf mora pribjeći nizanju većeg broja približnih ekvivalenata (vrhovni vladalac, vrhovno biće; gospodar; nebo, nebesko carstvo; Buda itd.) kako bi barem djelomično prenio višeznačnost tog koncepta u vijetnamskoj kulturi, gdje se uz tri dominantne religije, budizam, konfucijanizam i taoizam, javljaju i animistički kultovi; dok će za englesku riječ *rice* morati ponuditi barem deset ekvivalenata.¹⁰

Na sličan način javljaju se i problemi s pojmovima iz biljnog i životinjskog svijeta, pri čemu je manje važna iscrpnost leksikografskog »pokrivanja«, a bitnije da se najčešći predstavnici tog svijeta, napose oni koji imaju i stanovito metaforičko »punjenje«, adekvatno opišu i pored doslovnog (ako postoji), objasne i odgovarajućim kulturno-civilizacijskim ekvivalentima (npr. »kos« za *robin* u am. engl.). Pri traženju najbližeg kulturnog ekvivalenta postoji, dakako, i opasnost od isforsirane i samo prividne ili lažne ekvivalencije.

⁹ Mildred L. Larson, 1984, *Meaning Based Translation, A Guide to Cross Language Equivalence*, University Press of America, Lanham, str. 171.

¹⁰ Dinh Hoa Nguyen, 1980, »Bicultural information in a Bilingual Dictionary«, u *Theory and Method in Lexicography*, ur. L. Zgusta. Hornbeam Press, Columbia, str. 165.

Nepoklapanje ili djelomično poklapanje manifestirat će se često pri obradi leksema vezanih za najrazličitija područja duhovne i materijalne kulture: društvene i političke institucije, poljoprivredu, industriju, poslovanje, pripremu hrane, prirodne fenomene, izračunavanje vremena, liječenje, zabavu, sport, sprave u domaćinstvu, namještaj itd.¹¹

Ukratko, »i tamo gdje se dvije kulture i materijalni izvanlingvistički svijet sasvim podudaraju, leksičke jedinice dvaju jezika nisu različite etikete dodijeljene dvama identičnim pojmovima«. ¹² Drugim riječima, zajednički se semantički prostor u različitim jezicima različito leksikalizira. Klasičan su primjer za to u lingvističkim i antropološkim raspravama vrlo eksploatirane terminologije za rodbinske odnose ili pak za boje, koje se, premda se radi o istoj izvanjezičnoj stvarnosti, od jezika do jezika ponekad i drastično razlikuju.

Vrlo je teško odrediti granicu između »kulturno označenih« i »kulturno neoznačenih« riječi. Jezično blago svakog jezika odražava svjetonazor svojih govornika, te je u stvarnosti golem dio vokabulara vezan za specifičnu kulturu. Stupanj kulturne označenosti nije podjednak za sve tako semantički obilježene jedinice, no čini se da je doista univerzalnih jedinica u različitim jezicima manje no što se to obično misli.¹³ Stručnjaci historijske lingvistike spore se oko toga može li se čak i među jezicima iste grupe, kao što je to romanska, utvrditi barem 200 zajedničkih, kulturno neoznačenih riječi. Taj se stav čini ponešto drastičan, no mukotrpnosti uspostavljanja interjezičnog (ili, po nekima, intersemiotičkog) odnosa ekvivalencije u svrhu prijenosa kulturne informacije najbolnije su svjesni sami leksikografi (ili pak prevodioci kada im rječnici u tome ne pomažu). Oni takve kompleksne zahtjeve u dvojezičnoj leksikografiji obično rješavaju pojedinačno, od slučaja do slučaja, na temelju iskustva i intuicije, pa ti slučajevi u praksi često ostaju polovično ili nikako riješeni. Tome zacijelo nije uvijek razlog nedovoljna kompetentnost leksikografa, već i spomenuta ograničenja i prisilni kompromisi. U teoriji se, s druge strane, problem prijenosa kulturnog sadržaja leksema samo marginalno dotiče, i to, prvenstveno, zbog njegove velike složenosti, a ne zbog nedostatka svijesti o njegovu postojanju. Praktično rečeno, lingvistički rječnik ni po definiciji nije enciklopedija (još manje kulturno-antropološka studija), niti to može postati, a informacije u vezi s izvanjezičnom stvarnošću, njezinim kulturno-civilizacijskim aspektima, jesu informacije enciklopedijske naravi. Rječnik istovremeno, bio jednojezični ili višejezični, mora u određenoj mjeri uključiti i takva znanja i pomiriti postojeći raspon na način koji će najmanje oštetiti njegova korisnika.

Nemoguće je općenito utvrditi do koje bi to mjere dvojezični rječnik kvantitativno i kvalitativno morao svome korisniku omogućiti da iz njega »uči« o stranoj kulturi. Razmišljati možemo i na temelju jednog naoko bašalnog primjera. U jednom nedavnom komentaru nekog prije-

* ¹¹ Dinh Hoa Nguyen, 1980—1981, »Teaching Culture through Bilingual Dictionaries«, *Dictionaries*, 2—3, Terre Haute, str. 58.

¹² Zgusta, op. cit., str. 296.

¹³ Usp. J. Tomaszczyk, »On bilingual dictionaries« u *Lexicography: Principles and Practice*, op. cit., str. 143.

voda romana Agathe Christie na naš jezik spominje se kako je u prijevodu došlo do stanovite neskladnosti u prizoru kada se potencijalni ubojica iskrađa iz kuće kroz prozor. Prevodiocu očito nije bilo poznato da se engleski prozori otvaraju na različitom principu od naših, te je iz prijevoda nejasno kako se to osumnjičeni na spomenuti način čopće uspio izvući iz kuće.

Može li se, dakle zamisliti dvojezični rječnik u kojem bismo dobili informaciju o tome da se u Engleskoj prozori drugačije otvaraju, da se, da nastavimo u istom stilu, mlijeko još uvijek prodaje u staklenim bocama, po travi u parkovima nesmetano gazi i liježe ili pak da institucije pošte i telefona međusobno nemaju nikakve veze? Zašto ne?! Mnogi će reći da se takve informacije mogu saznati iz drugih izvora ili da su, u slučaju prevodilaca, stvar njihove osobne kulture i informiranosti, no uvjereni smo da bi tako koncipiran rječnik imao svoje duboko opravdanje. Koliko bi »razvijen« morao biti svaki takav interkulturološki podatak i koliko duboko i dalekosežno bi takav leksikografski postupak mogao zahvatiti u tkivo materijalne i duhovne kulture jednog naroda, pitanje je metodologije i pristupa i predmetom je, naravno, zasebne rasprave.

Snažan podstrek ovom razmišljanju dalo je i neobjavljeno izlaganje prof. dr. Ž. Bujasa »Rječnik američkog društva i civilizacije«, u kojem se sažeto definira raspon i kriterij izbora leksičkog materijala za rječnik takva profila i zacrtava metodologija prezentacije građe.¹⁴ Koncept američkog društva i civilizacije taksonomski se razlaže na niz sastavnih potpojмова odnosno područja koja bi rječnik morao »pokrivati«. Takvo bi djelo predstavljalo tipološki novu vrstu rječnika na prijelazu između standardnog jednojezičnog rječnika i same enciklopedije i nedvojbeno bi pružilo iscrpan fond specifičnih informacija kulturno-civilizacijskog sadržaja. Posebno je zanimljivo što se takav rječnik ovdje koncipira kao priručnik namijenjen pripadnicima određene druge kulturne i jezične zajednice (konkretno hrvatske), pa se u metodologiji razrade natukničkog članka predviđa trodijelna struktura, pri čemu bi treći blok bio posvećen komparativnom kulturno-sociološkom komentaru. Nije jednostavno pitanje, s našeg stajališta, bi li takav rječnik bilo uputnije zamisliti kao proširenu verziju lingvističkog rječnika ili pak kao njegov komplementarni par te da li bi svrsishodnije funkcionirao kao jednojezični, dvojezični, ili čak djelomično dvojezični (samo u kontrastivnom bloku natuknice). Rječnik toga tipa za sada je ipak stvar leksikografske budućnosti, predstavnik mogućeg i potrebnog specifičnog smjera u njezinu razvoju.

U našoj dvojezičnoj leksikografiji najznačajniji je pomak u smislu takve orijentacije učinjen u »Hrvatsko ili srpsko-engleskom enciklopedijskom rječniku« Ž. Bujasa (Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1983), u kojem se očituje visok stupanj »komparativne svijesti« o transkulturalnim specifičnostima i natuknice izraženog anizomorfnoг karaktera op-

¹⁴ Rukopis predavanja održanog na seminaru iz »Američkih studija« u Dubrovniku, u listopadu 1982. godine.

skrbuju komentaram u kojem se koncizno objašnjavaju civilizacijske razlike ili razgraničavaju djelomične podudarnosti.

U primjeni takvih i sličnih metodoloških rješenja gledamo djelotvorno približavanje dvojezične leksikografije prema navedenim implicitnim zahtjevima. Kontrastivan će pristup u najširem smislu pritom biti od fundamentalnog značenja, između ostalog i zato što neka semantička svojstva riječi postaju očita tek kada ih kontrastiramo s odgovarajućim leksemima drugog jezika.¹⁵ Može se učiniti izlišnim inzistiranje na kontrastivnom pristupu kada je riječ o djelima koja su po definiciji kontrastivna, no i prečesto se u praksi susreću dvojezični rječnici koji dva leksička sustava samo prividno postavljaju u koordinirani odnos, bez stvarnog funkcionalnog kontrastiranja značenja, pa ponekad čak i forme.

Umjesto zaključka ovom razmišljanju bit će, čini nam se, najsvrsishodnije podsjetiti na davnu misao R. Lada: »Relevantan leksikografski rad na ovom području morat će početi s kontrastivnom analizom kultura.«¹⁶

Summary

THE BILINGUAL DICTIONARY AS A SOURCE OF CULTURAL INFORMATION

The author discusses the role of the bilingual dictionary not only as an interlingual but also as an intercultural intermediary. Establishing lexical equivalence is the crucial problem of bilingual lexicography. Contrasting the lexical items of two languages involves all kinds of culturological and civilizational implications. Such contrastive problems on the lexical level manifest themselves as the total or partial impossibility of semantic overlapping of the elements of two language systems. This is the consequence of the so called »anisomorphism« of languages, i.e. the different organization of existing conceptual relations among the words of the individual languages and the corresponding elements of the extralinguistic world. The infeasibility of such direct lexical coordination is more evident in lexemes closely related to a particular culture and society. However, this distinction applies to any, even less distant, languages.

The problem whether it is possible to establish a boundary between so called »culture-bound« and »non culture-bound« words as well as to what extent can boundaries be drawn between lexical (nonencyclopedic) and encyclopedic items is discussed.

Suggestions are given regarding the more prominent orientation of bilingual lexicography towards more extensive inclusion of information of cultural and civilizational character.

¹⁵ Neki od tih aspekata tretiraju se u Jugoslavenskom hrvatsko-srpsko-engljskom kontrastivnom projektu, na kojem se pod vodstvom prof. dr. Rudolfa Filipovića radi u Zavodu za lingvistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

¹⁶ R. Lado, 1957, *Linguistics Across Cultures*, University of Michigan Press, Ann Arbor.